

ALINA RYNIO

SPECYFIKA RELIGIJNEGO WYCHOWANIA W RODZINIE

Wychowanie religijne jest pojęciem szerokim i odnosi się do tej sfery ludzkiego myślenia i działania, które wiąże się z religią i religijnością¹. Uzasadnienie tego rodzaju wychowania opiera się głównie na ukazaniu człowieka jako istoty religijnej (*ens religiosum*), potrzebującej odniesień, które ją przekraczają i jednocześnie tłumaczą doświadczenia codzienności.

W rozważaniach na temat religijnego wychowania dzieci i młodzieży podkreślana jest niezwykła rola rodziny jako środowiska wychowawczego. Dzieje się to za sprawą empirycznie weryfikowanego faktu, że rodzina jest pierwszym i niezastąpionym środowiskiem przekazywania wartości, zwłaszcza wiary religijnej i zasad życia religijnego. Kościół katolicki w oficjalnym nauczaniu zawsze podkreślał znacznie rodziny jako podstawowego środowiska wychowawczego. Czynił to szczególnie w okresie zagrożenia życia rodzinnego i wielkich kryzysów tradycji chrześcijańskiej². Czyni to także i dziś³.

Dr hab. ALINA RYNIO prof. KUL – Instytut Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: memor@kul.lublin.pl

¹ Por. m.in.: A. R y n i o, *Wychowanie religijne*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. T. Pilch, t. VII, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak” 2008, s. 449-457; t a ż, *Wychowanie religijne w ujęciu Księdza Profesora Józefa Wilka*, w: *Wybrane zagadnienia teorii i praktyki pedagogiki rodziny. Pamięci Księdza Profesora Józefa Wilka (1937-2003)*, red. B. Kiereś, M. Nowak, D. Opozda, Lublin: Wydawnictwo KUL 2006, s. 97-105; t a ż, *Atrakcyjność wychowania chrześcijańskiego*, w: *Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin: Wydawnictwo KUL 2007, s. 672-689; t a ż, *Słowo w procesie wychowania*, w: *Media w wychowaniu chrześcijańskim*, red. D. Bis, A. Rynio, Lublin: Wydawnictwo KUL 2010, s. 261-276; t a ż, *Wychowanie religijne dziecka w rodzinie*, w: *Leksykon pedagogiki rodziny*, red. J. Kułaczkowski, Warszawa: Wydawnictwo i Drukarnia Diecezji Rzeszowskiej 2011, s. 213-231 (niniejsza publikacja nawiązuje do poprzednich i tej ostatniej, stanowiąc jej poszerzoną i uzupełnioną wersję).

² Por. T. W ę c ł a w s k i, *Wielkie kryzysy tradycji chrześcijańskiej*, Poznań: Redakcja

Warto przy tym pamiętać, że wychowanie religijne bazuje na religii jako jednym z podstawowych obszarów zainteresowań, stanowiących „podstawowy składnik wychowania”⁴. Zaliczane jest ono do istotnych części wychowania, stąd jego pomijanie w systemie edukacji i pozostawianie wyłącznie w sferze prywatnej jest istotnym brakiem i naruszeniem podstawowych praw należnych każdemu człowiekowi.

Przedmiotem niniejszego artykułu będzie próba znalezienia odpowiedzi na pytanie, co stanowi o genezie i naturze wychowania religijnego i co jest specyficzne dla religijnego wychowania w rodzinie chrześcijańskiej.

1. NATURA I GENEZA WYCHOWANIA RELIGIJNEGO

Do natury właściwie pojętego wychowania religijnego należy, że nie chce ono „zagarniać” czy „zniewalać” człowieka, lecz chce służyć jego wszechstronnemu rozwojowi⁵ i dlatego nie może być traktowane jako dodatek do wychowania ogólnego. Rozumie się przez nie system wychowania oparty na podporządkowaniu działalności edukacyjnej założeniom jakiegoś wyznania. W Polsce takim wyznaniem jest przede wszystkim religia rzymskokatolicka, z którą utożsamia się większość społeczeństwa. Warto też zauważyć, że rząd RP w roku 1990 ponownie wprowadził nauczanie religii w szkole państwowej. Wychowanie chrześcijańskie „zdąży nie tylko do pełnego rozwoju osoby ludzkiej [...] lecz ma na względzie przede wszystkim to, aby ochrzczeni,

---

Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM 1999; J. W i l k, *Rodzina jako podstawowe środowisko wychowawcze w świetle doktryny Kościoła Katolickiego*, w: *Pedagogika katolicka. Zagadnienia wybrane*, red. A. Rynio, Lublin: Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej 1999, s. 283-298.

³ Wśród dokumentów Kościoła odnoszących się do tej problematyki, należy wymienić encyklikę *Arcanum divinae Sapientiae* papieża Leona XIII; encyklikę o chrześcijańskim wychowaniu *Divini Illius Magistri* Piusa XI; konstytucję duszpasterską Soboru Watykańskiego II *Gaudium et spes*; deklarację o chrześcijańskim wychowaniu *Gravissimum educationis*. Ponadto warto też zauważyć, że nauczanie niezapomnianego Jana Pawła II również jest pełne wypowiedzi na ten temat. Wystarczy w tym miejscu przywołać choćby tylko adhortację *Familiaris consortio* z 1981 r., Kartę praw rodziny; *List do rodzin* wydany w 1984 r., czy encyklikę *Evangelium vitae*.

⁴ W. O k o ń, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1992, s. 223.

⁵ Por. R. C h a ł u p n i a k, *Wychowanie religijne czy wychowanie chrześcijańskie*, w: *Wychowanie religijne u progu trzeciego tysiąclecia chrześcijaństwa*, red. R. Chałupniak, J. Kostorz, Opole 2001, s. 229.

wprowadzani stopniowo w tajemnicę zbawienia, stawali się z każdym dniem coraz bardziej świadomi otrzymanego daru wiary”⁶.

Najczęstszym powodem rozmijania się wychowania religijnego z wychowaniem chrześcijańskim jest rozdzielanie wiedzy dotyczącej doktryny i treści Objawienia od osobowego przyłgnięcia do Boga i powierzenia się słowu Bożemu. Dlatego też Kościół katolicki, podejmując trudną sztukę pedagogizacji rodziców i kandydatów do życia rodzinnego, uczy, że podobnie jak każdy inny wymiar wychowania, chrześcijańskie wychowanie religijne rozumiane jest jako proces dokonujący się na wszystkich niemal płaszczyznach życia osoby. Zmierza ono do świadomego i odpowiedzialnego zaangażowania samego wychowywanego i wychowujących w odkrywanie doświadczenia samego siebie, doświadczenia prawdy, dobra i piękna. Wobec tego ze wszech miar zasadne jest pytanie o specyfikę wychowania w rodzinie chrześcijańskiej.

Chrześcijańskie wychowanie religijne – w szerokim (ogólnym) znaczeniu – przejawia się w tak podstawowych formach ludzkiej aktywności, jak: zaufanie, wdzięczność, przebaczenie, radość, poczucie szczęścia, chęć pomocy innym, nadzieja, możliwość spotkania i pragnienie przekraczania siebie, otwierania siebie itp. Rozpoczyna się w konkretnych działaniach (np. podczas rozmowy we wspólnej pracy, wspólnym przygotowaniu posiłku, rozwijających się relacjach z najbliższymi), harmonijnie towarzyszy poszczególnym etapom rozwojowym, odnosząc się do podstawowych sytuacji życia ludzkiego: narodzin, kontaktów z innymi, nauki w szkole, dojrzewania, wchodzenia w dorosłość, podjęcia pracy, tworzenia własnej rodziny, doświadczenia choroby, przeżywania szczęścia i smutku, winy i przebaczenia, przygotowania na śmierć⁷.

W wymiarze społecznym chrześcijańskie wychowanie religijne zabezpiecza i wprowadza w religijny wymiar kultury. Dlatego jest nie tylko prawem i przywilejem danego człowieka, ale i obowiązkiem osób oraz instytucji odpowiedzialnych za system edukacji, mający służyć dobru człowieka i zabezpieczać jego podstawowe prawa.

Ze względu na źródło inspiracji refleksji nad wychowaniem religijnym wyróżnia się dwa nurty. Pierwszy z nich związany jest bezpośrednio z pedagogiką i wychodzi od doktryny wychowawczej Kościoła, uwzględnia dorobek pedagogiki humanistycznej i personalistycznej, filozoficzne i teologiczne

---

⁶ Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis* (2), w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań: Wydawnictwo Pallottinum 2002.

⁷ Tamże, s. 231.

podstawy wychowania chrześcijańskiego. Nurt drugi inspirowany jest katechetyką katolicką, która po Soborze Watykańskim II nie tylko rozszerzyła swoją refleksję o kwestie antropologiczne i egzystencjalne, ale też włączyła do dyskursu pedagogicznego zagadnienia pedagogiczne⁸.

Człowiek do integralnego rozwoju potrzebuje prawdziwych przekonań religijnych, które stawać się będą bazą jego życia i podstawą tegoż rozwoju⁹. Kształtowanie owych przekonań religijnych poprzez podtrzymywanie i wspieranie ich naturalnymi i autentycznymi motywacjami jest celem wychowania religijnego, „wychodzącego od człowieka i na niego zorientowanego”¹⁰.

Na każdym etapie i poziomie cywilizacji, począwszy od ludów pierwotnych, obecne i czytelne są przejawy religijnych zachowań człowieka, świadczące o jego religijnej naturze i o istnieniu relacji człowieka z rzeczywistością transcendentną. Poznawanie genezy, struktury i funkcji religijności człowieka prowadzi do pierwotnego i autonomicznego zjawiska – faktu religijnego, który nie może być zbadany empirycznie, gdyż człowiek nie jest w stanie dotrzeć do „ostatecznych” źródeł doświadczeń religijnych. Ów fakt we współczesnej myśli analizowany bywa w różnoraki sposób. Jednym z nich jest ujmowanie religii i religijności w kategorii zmysłu religijnego, włączonego w strukturę bytu każdego człowieka.

Przedstawicielem takiego stanowiska jest włoski myśliciel i uczony L. Giussani. Kwestionuje on pogląd głoszący, że religia zrodziła się ze strachu. Jego zdaniem, zmysł religijny, będąc egzystencjalnym pierwiastkiem natury człowieka, wyraża się w stawianiu ostatecznych pytań o znaczenie i sens życia, bólu i śmierci oraz pomaga człowiekowi w uzyskaniu adekwatnych odpowiedzi na te pytania. Zmysł religijny, wpisany w naturę człowieka, domaga się pielęgnacji i rozwoju. Droga jego rozwoju dokonuje się poprzez percepcję tego, co jest dane i budzenie pytań ostatecznych. Zakłada żywy kontakt z rzeczywistością, wyrażający się w podejmowanych zadaniach i rolach, wzbogaca-

---

⁸ Por. S. D z i e k ó n s k i, *Wychowanie religijne*, w: *Wokół katechezy posoborowej*, red. R. Chałupniak, J. Kochel, J. Kostorz, W. Spyra, Opole 2004, s. 438.

⁹ Por. T. J e l o n e k, *Człowiek – istota religijna: materiały do wykładu Katechizmu Kościoła Katolickiego*, Kraków 1996; M. N o w a k, *Podstawy pedagogiki chrześcijańskiej. Materiały pomocnicze do wykładów*, Lublin 1995; K. O l b r y c h t, *Religia a wspieranie rozwoju człowieka*, w: *Religia a sens bycia człowiekiem*, red. Z. Zdybicka, Lublin: RW KUL 1994; A. R y n i o, *Pedagogika katolicka. Zagadnienia wybrane*, Stalowa Wola: Wydawnictwo Fundacji Uniwersyteckiej Oficyna 1999.

¹⁰ Por. J. M i c h a l s k i, *Wychowanie religijne „wychodzące od człowieka i zorientowane na człowieka”*, „Paedagogia Christiana” 2002, nr 1(8), s. 33-48.

jących świadomość człowieka i aktywizujących rozum. Konsekwencją tej percepcji jest spostrzeżenie daru i tego, kto obdarowuje, kto jest aktywny wobec człowieka. Dana człowiekowi rzeczywistość warunkuje jego egzystencję oraz budzi zdumienie i fascynację, która przeradza się w pytania ostateczne i rozwija się jako religijność.

Zdumienie darowaną rzeczywistością oraz rozpoznanie siebie jako jej części i wyodrębnienie siebie jako „ja”, w kolejnym kroku wiąże się z fascynacją i podziwem piękną i ładu panującego w otaczającej rzeczywistości. Odkrycie harmonijnego piękna rzeczywistości kosmicznej w naturalny sposób kieruje uwagę człowieka ku jej Przyczynie, „bo z wielkości i piękna stworzeń poznaje się przez podobieństwo ich Stwórcę” (Mdr 13,1-5). Dynamika rzeczywistości ujawniająca się w jej cyklicznym porządku doby i roku prowadzi nie tylko do uświadomienia sobie aktu stworzenia i odkrycia Stwórcy, lecz również budzi refleksję, iż rzeczywistość ta porusza się zgodnie z zamysłem, który może być dla człowieka przyjazny. Zamysł ten sprawia, że człowiek wzrasta, rozwija się, trwa i przedłuża swoje istnienie w potomstwie. Gdy człowiek odkrywa siebie jako dar włączony (choć odrębny) w rzeczywistość kosmiczną i w zdumieniu kieruje się ku źródłu tych faktów (rzeczywistości opatrnościowej), rozpoznaje siebie jako „ja” pochodzące od kogoś innego, a więc jako „ja” zależne, czyli „ja”, które nie czyni się samo, ale jest rzeczywistością, która jest czymś danym, stworzonym i posiadany przez transcendentne „Ty”¹¹.

Edukacyjna wartość religii, będąc zjawiskiem bogatym i złożonym, której przedmiot nie jest dany poznawczo wprost, postrzegana też bywa jako fenomen wspólny wielu kultur¹². Dlatego uważa się, że – niezależnie od przekonań – winna ona stanowić jeden z obowiązujących elementów systemu edukacyjnego, a jednocześnie być polem zainteresowań pedagogów. Szerokie

---

¹¹ Por. M. B u b e r, *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, Warszawa: Wydawnictwo PAX 1992; L. G i u s s a n i, *Zmysł religijny*, przekł. K. Borowczyk, Poznań: Wydawnictwo Pallotinum 2000; R. G u a r d i n i, *Bóg daleki Bóg bliski*, Poznań: Wydawnictwo „W drodze” 1991; t e n ż e, *O istocie chrześcijaństwa*, Kraków: Wydawnictwo „Znak” 2000; L. W a g a, *Rola doświadczenia w wychowaniu religijnym według Luigiego Giussaniego*, Lublin 2005 (praca magisterska, Archiwum KUL).

¹² Por. F. A d a m s k i, *Socjologia religii*, Kraków: Wydawnictwo WAM 1983; J. M a - r i a n s k i, *Religia i Kościół w społeczeństwie pluralistycznym. Polska w latach dziewięćdziesiątych*, Lublin: RW KUL 1993; W. P i w o w a r s k i, *Spoleczno-kulturowe uwarunkowania religii i religijności*, Lublin: RW KUL 1979; t e n ż e, *Socjologia religii*, Lublin: RW KUL 1996.

ujęcie religii jako fenomenu historycznego, kulturowego i społecznego, powiązanego ze świadomością i indywidualnym zachowaniem osoby ludzkiej, domaga się uwzględnienia występujących we współczesnych cywilizacjach wartości sakralnych.

Pedagog religijny zobowiązany jest w swojej refleksji do pokornego uszanowania tajemnicy działania Boga i opartej na wolności współpracy człowieka. Ma to swoje uzasadnienie w fakcie, że wychowanie religijne bez względu na wyznanie polega na wpływaniu ze strony innych (rodziców i mistrzów życia wewnętrznego) i osobistym przyjmowaniu oraz próbie rozwiązywania różnych problemów, pojawiających się w czasie kolejnych etapów rozwoju człowieka, z uwzględnieniem wiary i tradycji stanowiących religijną wartość i spajających ze sobą wymiar przeszłości, terażniejszości i przyszłości¹³. Autorzy, którzy zajmują się kwestią wychowania religijnego – zwłaszcza w duchu chrześcijańskim – zauważają, że wzajemnie warunkującymi się elementami tego wychowania są: wiara, jako prawda objawiona, dobro przejawiające się w miłości oraz piękno, przede wszystkim moralne – uobecniane w życiu społecznym i w kulturze.

2. MIEJSCE RODZINY W PROCESIE CHRZEŚCIJAŃSKIEGO WYCHOWANIA RELIGIJNEGO

W literaturze przedmiotu podkreśla się związek wychowania religijnego z pogłębianiem religijności i wychowaniem chrześcijańskim, dokonującym się w rodzinie. Wskazuje się przy tym zadania rodziców, jakie ciążyą na nich w celu rozbudzenia i rozwinięcia doświadczenia religijnego dzieci na różnych etapach ich rozwoju. Rodzina jest szczególnym miejscem formowania się przekonań i światopoglądu dziecka. Dzieje się tak, ponieważ ona stanowi naturalne środowisko, w którym odbywa się wychowanie potomstwa, wprowadzanie w kulturę i wdrażanie do moralnych form zachowania się. Doświadcza się w niej wsparcia, poczucia pewności i pokoju. Dziecko uczy się tu miłości, przeżywania swej kobiecości i męskości, a rodzice stanowią pewną drogę prowadzącą do Boga. Przede wszystkim zaś określa się w niej cele i wartości, wpływa się na ich wybór. Ponadto formułowane są konkretne potrzeby, określone sposoby ich zaspokojenia, jak też własny system norm i wartości.

---

¹³ Por. R. Chałupniak, J. Kotoski, *Współczesne słowniki wychowania religijnego*, w: http://www.katecheta.pl/2002/07/R_01.htm

Praktycznie w rodzinie stawia się jej członków w określonych pozycjach, oczekując podjęcia właściwych ról. Do zadań rodziny przynależy też stworzenie podniosłej atmosfery, zaspokajanie podstawowych potrzeb, zwłaszcza psychicznych i społecznych, rozwijanie wrodzonych właściwości i przygotowanie do zrealizowania swego życiowego powołania, jak też do podjęcia służby na rzecz wspólnego dobra. W rodzinie dziecko uczy się pracaufania. Nabywa też pozytywnego nastawienia do życia i odniesień prospołecznych, odkrywając ich aspekt religijny. Uczy się przy tym doświadczać tajemnicy Boga i nabywa indywidualnych przeżyć religijnych. Wielu pedagogów rodziny, w tym Józef Wilk, ukazując różne koncepcje wychowania religijnego, zwraca uwagę na religijną funkcję rodziny i podkreśla znaczenie pierwszych doświadczeń dziecka w kształtowaniu się jego postawy religijnej¹⁴.

Wychowanie religijne jest wpisane w wychowanie ogólne, dokonujące się spontanicznie w każdej rodzinie. Polega ono na kształtowaniu uczuć wyższych i rozwijaniu swego rodzaju wyczucia, składającego się na prawidłowe formowanie sumienia. Polega również na uczestnictwie dziecka w życiu dorosłych. Zadaniem rodziny jest stwarzanie warunków takiego wzajemnego otwierania się na innych członków rodziny. Jest to źródłem wielkiej radości i podniosłego nastroju, poczucia bezpieczeństwa i spełniania siebie. Dlatego często postuluje się, aby wychowanie religijne wzmagало w dziecku czy dorosłym naturalną tendencję do podziwiania, zachwytu i zdumiewania się, przekształcając ją w zdolność do medytacji. Zajmujący się tą kwestią, szczególnie w wymiarze wychowania katolickiego, postulują, aby od samego początku podarować dziecku miłość bezwarunkową, gdyż w tym podarunku obecny jest równocześnie Bóg, a miłość rodziców do dziecka jest sakramentem wczesnego dzieciństwa.

Mając na względzie uwarunkowania wychowania religijnego w domu rodzinnym, należy też zwrócić uwagę na wiele obszarów, rzeczywistości i zdarzeń, które stoją w bezpośrednim związku z analizowanym procesem. Uwarunkowania te przypisywane są m.in. podniosłej atmosferze domowej, wystrójowi religijnemu mieszkania, sposobom praktykowania i świętowania przez rodzinę niedziel i uroczystości kościelnych, narodowych i rodzinnych,

---

¹⁴ Z. M a r e k, *Wychowywać do wiary. Zagadnienie wychowania religijnego dziecka w wieku przedszkolnym*, Kraków: Wydawnictwo WAM 1996; J. W i l k, *Znaczenie pierwszych doświadczeń dla religijnego wychowania małego dziecka*, Lublin: RW KUL 1998; M. W o - l i c k i, *Wychowanie religijne i moralne małego dziecka w rodzinie*, Przemyśl 1989; E. W ó j c i k, *Wychowanie religijne małych dzieci*, „List Rodzinny” [Łódź] 1997, nr 1.

czy aktywnemu udziałowi w życiu Kościoła lokalnego. Nawiązując do uwarunkowań o charakterze fundamentalnym dla faktu i jakości procesu wychowawczego, zwraca się też uwagę na słowo rodzinne, chwile ciszy, modlitwy i medytacji, wrażliwość na symbolikę, zwyczaje, oraz właściwą hierarchię wartości, która wyraża i opisuje duchowe oblicze danej rodziny. Ponadto, do elementów religijnej dydaktyki rodzinnej zalicza się takie działania, jak wspólne spożywanie posiłków, rozmowy, zabawy, kontakt dziecka z przyrodą i z innymi osobami z rodziny i spoza niej.

3. CELE I SENS CHRZEŚCIJAŃSKIEGO WYCHOWANIA W RODZINIE

Tradycyjnie chrześcijańskie wychowanie religijne, oparte na podstawach biblijno-teologicznych, rozpoczynało się w domu, było kontynuowane w środowisku parafialnym (etap inicjacji liturgiczno-sakramentalnej), często wzmacniane przez religijne oddziaływanie podstawowych środowisk i grup rówieśniczych (ruchów, stowarzyszeń, związków itp.).

Jest to ogromnie ważne „w sytuacji polskiej, kiedy i tak wiele czasu i sił poświęcono walce o właściwe miejsce wiary i religii w życiu publicznym, kiedy nie chciano poddać się presji zepchnięcia chrześcijaństwa «do zakrystii», dziś w obliczu jednoczącej się Europy, na nowo pojawia się niebezpieczeństwo marginalizacji kwestii religijnych w życiu społeczno-politycznym”¹⁵.

Z analizy literatury przedmiotowej wynika, że jeśli chodzi o *meritum*, to rodzimi pedagodzy kładą szczególny nacisk na edukacyjny potencjał religii w rozwoju i wychowaniu człowieka, funkcjonowaniu rodziny, potencjał tkwiący w nauczaniu religii, w rozwoju nowych ruchów i wspólnot religijnych. Podkreślają też potencjał edukacyjny religii w społeczeństwie pluralistycznym, wreszcie potencjał tkwiący w różnorodnych formach obecności religii w mediach¹⁶.

Ma ono na względzie przede wszystkim stopniowe wprowadzanie ochrzczonych w tajemnicę zbawienia; wprowadzenie w życie modlitwy, zwłaszcza

---

¹⁵ R. Chałupniak, *Wychowanie religijne czy wychowanie chrześcijańskie*, w: *Wychowanie religijne u progu trzeciego tysiąclecia chrześcijaństwa*, red. R. Chałupniak, J. Kostorz, Opole 2001, s. 238.

¹⁶ Por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna współczesnej młodzieży. Źródła i cele*, Toruń: Wydawnictwo UMK 2000.

liturgicznej; okazywanie pomocy w prowadzeniu życia w sprawiedliwości i świętości prawdy; pogłębienie świadomości własnego powołania, wreszcie wychowanie do odpowiedzialności za rozwój Kościoła i chrześcijańskie budowanie świata. Powyższe działania mają na celu kształtować w ochrzczonej świadomość otrzymanego na chrzcie daru wiary oraz pomóc w osiągnięciu doskonałości na wzór Chrystusa¹⁷.

Tym, co wyróżnia wychowanie chrześcijańskie od innych, jest jego wymiar ontologiczny i teologiczny¹⁸. Wypełnienie tego wymiaru wychowania wymaga przede wszystkim: katechezy, inicjacji w liturgiczno-sakramentalne życie Kościoła, opartego na wzorcach chrześcijańskich wychowania moralnego, i wprowadzenia w kościelny apostołat, będący aktualizacją zadania misyjnego wobec współczesnego świata. Z wychowaniem chrześcijańskim integralnie związane jest wychowanie osobowe, odnoszące się do wymiaru autentycznie ludzkiego, indywidualne i społeczne. Wychowanie osobowe rozwija wrodzone właściwości fizyczne, intelektualne, moralne, religijne i społeczne¹⁹. Realizując ten wymiar wychowania, rodzina kształci zdolność oceny różnych zjawisk, sytuacji i koncepcji życiowych, charakterystycznych dla społeczeństwa pluralistycznego; pomaga w tworzeniu własnego światopoglądu, odnajdywaniu sensu życia i określaniu hierarchii wartości oraz wspiera aspiracje młodych w tworzeniu świata bardziej przyjaznego człowiekowi, opartego na pokoju, tolerancji i solidarności międzyludzkiej.

W każdym z przedstawionych wymiarów wychowania chrześcijańskiego można wyodrębnić płaszczyznę indywidualną i społeczną. Na płaszczyźnie indywidualnej zwraca się uwagę na konieczność budzenia u wychowanka aktywności, pogłębionej świadomości i wolności. Uspołecznienie zaś polega na wychowaniu w kierunku dobra wspólnego, współżycia z innymi i pokoju. Z analizy dokumentów Kościoła dotyczących tej kwestii wynika, że w wy-

---

¹⁷ Por. S. D z i e k ó n s k i, *Korelacja wychowania w rodzinie, parafii, szkole – potrzeba i możliwości*, w: *Rodzina – szkoła – Kościół. Korelacja i dialog*, red. P. Tomasik, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 2003, s. 28.

¹⁸ Por. J. B a g r o w i c z, *Pedagogika religii (religijna)*, w: *Wokół katechezy posoborowej*, s. 316-322; zob. też *Wychowanie w nauczaniu Jana Pawła II (1978-1999)* (seria: Edukacja w nauczaniu Kościoła, t. III), Warszawa: Wyższa Szkoła Zarządzania i Przedsiębiorczości im. Bogdana Jańskiego 2000; N o w a k, *Podstawy pedagogiki chrześcijańskiej*; t e n ż e, *Wychowanie religijne w pedagogice katolickiej XX wieku*, „Paedagogia Christiana” 2001, nr 1(5), s. 43-69; A. R y n i o, *Integralne wychowanie w myśli Jana Pawła II*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2004.

¹⁹ Sobór Watykański II, Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis*, 1965, nr 1-2.

chowanie chrześcijańskie, które ma charakter integralny i prowadzi do opartego na prawdzie i wolności samowychowania, w sobie właściwy sposób winny włączyć się wszystkie środowiska, przede wszystkim zaś rodzina, parafia i szkoła.

Rodzice wychowujący dziecko po chrześcijańsku oraz wspierający ich katecheci i nauczyciele, są zdeterminowani do zwrócenia się ku Osobie Jezusa Chrystusa, uwzględniając wszystkie stąd wynikające konsekwencje. Historia Jezusa, Jego dzieło zbawcze i Jego Ewangelia jest najważniejszym elementem chrześcijańskiego wychowania. Do wiekowych tradycji rodzin chrześcijańskich należy też przekaz Ewangelii (wspólne czytanie), jako historii ciągle żywej²⁰. Celem tego przekazu jest nie samo pobożne lub umoralniające opowiadanie, ale wzbudzenie wiary w Boga. W istocie wychowanie chrześcijańskie prowadzi do umiejętności wyrażenia swojej wiary w każdej okoliczności.

Pierwszym celem i sposobem ekspresji wiary jest modlitwa, rozumiana jako zwrócenie się całego człowieka do Boga, przy czym jej początek nie pochodzi od człowieka, ale od Boga. To Bóg jest tym, który mówi pierwszy. Dlatego też rozmowę chrześcijanina z Bogiem powinno poprzedzać wsłuchiwanie się w to, co Bóg mówi w Osobie Jezusa Chrystusa. „On nas umiłował zanim mogliśmy Go pokochać. Dlatego modlitwa jak i całe życie chrześcijanina jest w istocie odpowiedzią na Słowo Boże, podziękowaniem za Jego dzieło, pochwałą, podziwem, przepowiadaniem. Jest także prośbą o dary zbawcze, których udziela nam Chrystus”²¹. Specyficznym celem wychowania chrześcijańskiego jest również doprowadzenie do dojrzałych osobowych wyborów wartości i do rozwinięcia poczucia odpowiedzialności. Stanowi to istotny element formacji moralnej i społecznej, który osiąga się poprzez dojrzewanie sumienia. Formacja sumienia dziecka dokonuje się w kontekście rozwoju społecznego w rodzinie, dlatego też rodzice i rodzina są także w tym względzie czynnikiem decydującym. Rodzice pierwsi uczą dziecko rozpoznawać dobro i zło, pierwsi prowadzą je za pomocą gestów i słów od aprobaty czy dezaprobaty do stałości w wypełnianiu jednych czynności, a unikania innych. Przykład i autorytet rodziców jest w pewnym okresie absolutnym kryterium moralności dziecka. Wychowanie sumienia w domu rodzinnym dokonuje się nie tylko poprzez wspomniany wyżej przykład i autorytet rodzi-

---

²⁰ Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o objawieniu Bożym *Dei verbum*, 1965, nr 21.

²¹ J. W i l k, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, Lublin 2002, s. 137.

ców, ale poprzez ich pouczenia, zachęty i rozmowy, w których ukazują one ważne cele życiowe, rozwijają zainteresowania, odwołują się do godności dziecka, okazują mu zaufanie, wprzęgają w proponowane wybory, jego ambicje i poczucie honoru. Za kres tak prowadzonej formacji uznaje się sumienie samodzielne (autonomiczne), w którym normy i oceny rodziców oraz ludzi dorosłych stają się „drugą naturą dziecka”.

Pozostające w bliskiej relacji z edukacją religijną wychowanie chrześcijańskie, jest też wprowadzaniem dziecka do życia w „społeczności świętych”. Zanim jednak stanie się to samodzielnym elementem formacji religijnej, dziecko przechodzi w rodzinie długi okres kształcenia, na który składają się elementy przewycięzania siebie, wyrabiania umiejętności współżycia i współdziałania, wdrażania do miłości i poświęcenia dla drugiego, aż po doświadczenia współzależności wraz z rodzicami od większej społeczności wierzących.

W złożonych procesach chrześcijańskiego formowania osobowości, przygotowania do samodzielności, dojrzałej modlitwy i życia duchowego, kształtowania postaw i otwartych na wspólnotę, dzięki czemu wyrastają też powołania kapłańskie, należy korzystać z roku liturgicznego, który umożliwia nie tylko poznawanie historii Jezusa, ale i jej głębokie przeżywanie zwłaszcza wtedy, gdy uroczystości kościelne znajdują swoje przedłużenie w świętowaniu rodzinnym, w domowej liturgii i rozmowach rodziców z dziećmi.

4. PRZEBIEG WYCHOWANIA RELIGIJNEGO W RODZINIE

Badający przebieg procesu wychowania religijnego wyróżniają trzy zasadnicze i specyficzne, choć wzajemnie się nakładające i warunkujące fazy: obudzenia, rozwinięcia i dopełnienia²².

Etap obudzenia nawiązuje do religijności, rozumianej jako relacja osobowa, gdzie zdolność do relacji „ja–ty” jawi się jako podstawowa cecha natury ludzkiej, która aktualizuje się tylko wtedy, gdy istnieje możliwość nawiązywania rzeczywistych relacji. Z natury dziecko jest otwarte na tego typu relacje ze swoją matką i ojcem, gdy ci otaczają je miłością i troską. Na tych pierwszych afektywnych doświadczeniach z matką i ojcem dokonuje się rozwój dziecka w wierze. Powstaje też pierwsza, podstawowa idea Boga swo-

---

²² Por. tamże, s. 128-137.

iście współzależna z obrazem rodziców, co oznacza, że na tym etapie rozwojowym Bóg zostaje w pewien sposób objawiony przez rodziców i w rodzinach. Za uprzywilejowaną i najbardziej skuteczną drogę do wiary i do poznania Boga takim, jakim On jest, uznaje się miłość jako szczególnie i istotny element więzi między rodzicami a dzieckiem. Biorąc pod uwagę znaczenie pierwszych doświadczeń dla religijnego wychowania małego dziecka w rodzinie, podkreśla się fakt, że „wychowanie religijne rozpoczyna się z pierwszym dniem życia dziecka i ma ono charakter pośredni, tzn. mieści się jakby «w środku» czynności spełnianych przez rodziców przy dziecku, tych zwłaszcza, które wyraźnie naznaczone są przez nich znamieniem miłości rodzicielskiej”²³.

W fazie rozwinięcia wychowanie polega na uwrażliwianiu dziecka na najgłębszy sens otaczającej je rzeczywistości, co dla wierzącego oznacza rozpoznanie i odczytywanie obecności Boga w otaczającym świecie. Zasadniczym celem tej fazy jest przekazanie dziecku pozytywnego obrazu Boga. Istotne znaczenie ma tu wartość religijnego życia rodziców, ujawniającego się przez modlitwę, praktyki religijne, decyzje i sens nadawany różnym zdarzeniom. Religijna formacja dziecka w tym okresie polega na jego uczestnictwie w życiu dorosłych. Daje to dziecku pierwsze pojęcie o rzeczywistości Pana Boga, jako tajemniczej i niewidzialnej Istocie. Na tym etapie szczególna rola przypada ojcu i matce. Uczeni, charakteryzując tę fazę, pokazują, w jaki sposób i dzięki czemu nie całkiem jasne jeszcze pojęcie Boga zaczyna się pogłębiać i utrwalać. Zwracają uwagę na rozwój mowy i naturalną poznawczą ciekawość dziecka, do której należy dostosować pierwsze opowiadania o Bogu i wykorzystać różne momenty, jakich dostarcza życie rodzinne.

W rodzinnej katechezie, bez której formacja religijna dziecka nie istnieje, zaleca się potrzebę zwrócenia szczególnej uwagi na sposób mówienia o Bogu, który winien być wolny od infantylności i przewagi tzw. przyrodniczego sposobu mówienia o Nim. Znaczący problem postuluje potrzebę przewagi biblijnego sposobu mówienia o Bogu i ukazywania Go jako kogoś bliskiego i dobrego. Radzą, aby ten sposób mówienia uzupełnić zasadą tzw. negatywnej teologii, w myśl której na wiele pytań dziecka rodzicom nie wolno dawać odpowiedzi, by nie zostały pomieszane z mitycznym i wyobrażeniowo-fantazyjnym myśleniem dziecka, co fałszowałoby obraz Boga. Stosowanie zasady negatywnej teologii domaga się również, by o Bogu więcej mówić w kon-

---

²³ Tamże, s. 131.

wencji, „kim On nie jest, aniżeli kim jest”. Ponadto, w sposobie mówienia o Bogu zaleca się zachowywanie „zasady stopniowania [i] podawania prawdy w sposób prosty i prawidłowy, tak, żeby później niczego nie trzeba było odwoływać, lecz budować dalej”²⁴. Zwraca się też uwagę, „aby rodzice ciągle weryfikowali swoje postawy religijne, swoją wiedzę i pojęcia, umiejętność skupienia, a nade wszystko autentyzm praktyk religijnych. Ma to ich doprowadzić do umiejętności mówienia „od wewnątrz”, oznaczającej nie mnogość słów, ale – wzorem Dobrego Pasterza – „chodzenie na przedzie” i ukazywanie drogi (zapalanie świecy od już płonącej)”²⁵. Rodzice muszą też poznać podstawowe problemy związane z psychicznym rozwojem dziecka, by tym łatwiej mogli dostosować katechezę rodzinną do jego potrzeb i możliwości percepcyjnych.

W trzeciej fazie, jaką jest dopełnienie, wychowanie religijne powinno być już zwieńczone wychowaniem chrześcijańskim. Jego cel określa się, jako „doprowadzenie do poznania Boga – Ojca Pana naszego Jezusa Chrystusa”²⁶. Wierzyć w sensie chrześcijańskim oznacza nie tylko: być przekonanym o istnieniu Istoty Wyższej, lecz zawierzyć, czyli pogłębiać zażyłą więź z Jezusem Chrystusem, który jest obrazem Boga niewidzialnego.

5. ZALECENIA PRAKTYCZNE

W zaleceniach praktycznych należy położyć akcent na istotny element procesu wychowania religijnego, jakim jest aktywny udział dziecka w praktykach religijnych. Z punktu widzenia wychowania, ważne są wspólne wielu religiom (uniwersalne) zasady etycznego postępowania w stosunku do samego siebie, do drugiego człowieka i do otaczającego świata. W życiu / wychowaniu religijno-moralnym podstawową rolę odgrywa sumienie człowieka i obowiązek jego dojrzewania²⁷. Tym, co ustanawia najważniejsze wartości i wskazuje na główne kierunki działania człowieka, jest prawo Boże, zawarte w Objawieniu i Tradycji. Wszystkie religie uznają istnienie podstawowych norm, za których przestrzeganie oczekuje człowieka nagroda, a za ich prze-

---

²⁴ Tamże, s. 133.

²⁵ Tamże, s. 136.

²⁶ Tamże.

²⁷ J. W o r o n i e c k i, *Katolicka etyka wychowawcza: etyka ogólna*, Lublin: RW KUL 1986 i inne wydania.

kraczenie kara. Źródłem tych norm jest sam Bóg, zaś nagrodą jest szczęście wieczne po śmierci. Wśród wartości umożliwiających wybór właściwego postępowania godnego człowieka, znajdują się: prawda, mądrość, rozumienie ostatecznego celu i sensu życia człowieka, dobro, miłość do drugiego, a także poszanowanie życia ludzkiego i całej przyrody²⁸.

Ogólnoludzkie wartości i zasady zawarte w wychowaniu chrześcijańskim znajdują najgłębszy sens i potwierdzenie, gdy są podejmowane w rodzinie, w szkole, w parafii, na katechezie i w mass mediach. Każda religia i wielkie systemy kulturowe uznają potrzebę samokształcenia się człowieka, dążenia do doskonałości, do oświecenia, przestrzegania hierarchii wartości, wyboru i realizowania obiektywnego dobra.

Niektóre religie zwłaszcza Wschodu, kładą szczególny nacisk na samoopamiętanie, ujarzmienie zmysłów, skupienie, koncentrację, kontemplację. W innych religiach, zwłaszcza w chrześcijaństwie, w związku z przekonaniem o przygodności życia ludzkiego i grzesznej naturze człowieka, duży akcent kładzie się na potrzebę stałego nawracania się, pogłębianie przynależności do Boga i uznania Odkupienia dokonanego w Osobie Syna Bożego.

Poprzez wychowanie religijne osoba ludzka jest wprowadzana w pogłębiony sposób widzenia świata, w szlachetny i dojrzały styl życia, zasady preferencyjne zgodne z obiektywną hierarchią wartości, uniwersalne normy, wzorce postępowania i wartości.

W wychowaniu religijnym akcentuje się mocno związek pomiędzy potwierdzeniem własnej osoby a przyjęciem swojego przeznaczenia. Koresponduje to z chrześcijańską ideą zasługi, według której człowiek dostosowuje się do swego przeznaczenia w takiej mierze, w jakiej kształtuje i doskonali świat i ludzkość²⁹.

W kształtowaniu dojrzałej religijności najistotniejszą sprawą jest sztuka dokonywania trafnych oraz odkrywania prawdziwych wartości. Umiejętność ta może mieć duże znaczenie w rozwiązywaniu kryzysów religijnych, które niekoniecznie muszą kończyć się zubożeniem religijnym.

---

²⁸ K. P r z e c ł a w s k i, *Wychowanie (z punktu widzenia religii)*, w: *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykała, wyd. I, Warszawa: Wydawnictwo Fundacja Innowacja 1997, s. 914.

²⁹ Por. M. J a r o s z, *Interpersonalne uwarunkowania religijności*, Lublin: TN KUL 2003; Z. M a t u ł k a, *Samowychowanie chrześcijańskie*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 1995; Cz. W a l e s a, *Rozwój religijności człowieka*, t. I: *Dziecko*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2005.

PODSUMOWANIE

Zaprezentowana wcześniej problematyka wychowania religijnego, ze szczególnym uwzględnieniem wychowania w rodzinie chrześcijańskiej, wskazuje na fundamentalne znaczenie domu rodzinnego i na szczególne powołanie rodziców, którzy na mocy sakramentu małżeństwa są żywymi „znakami” Boga. Kochając, opiekując się i wybacząc sobie nawzajem, ojciec i matka stają się dla dziecka „pomostem” prowadzącym do Boga. Równocześnie religijni rodzice są tymi, którzy umożliwiają rozwój wiary i powołania każdego członka rodziny. Wychowanie religijne jest tu ewidentnie zanurzone w wychowaniu, jakie dokonuje się spontanicznie w każdej rodzinie. Stąd im „zdrowsza” będzie rodzina, tym pełniejszy będzie dawała fundament pod wychowanie religijne. Zdrowie rodziny rozumiane jest tu w sensie stwarzania przez nią możliwości wymiany miłości, ciepła, akceptacji. Wychowanie religijne zaczyna się bowiem tam, gdzie dziecko doświadcza bezwarunkowej miłości. Im bardziej czytelna jest miłość matki i ojca wyrażająca się w ich życzliwej obecności i trosce, tym większą ma ono szansę przejścia w obszar wiary. Na najwcześniejszym etapie rozwoju chrześcijańskie wychowanie religijne łączy się z etycznym i estetycznym. Polega ono na kształtowaniu uczuć i rozwijaniu swego rodzaju wycucia i smaku, co w języku teologicznym nazwać można kształtowaniem zmysłu moralnego, czyli sumienia. Nie dziwi zatem fakt, że w chrześcijańskim wychowaniu szczególnie rodzinie, jako grupie pierwotnej i naturalnej charakteryzującej się dominowaniem więzi uczuciowych, przypisuje się rolę niczym niezastąpioną.

U podstaw tak rozumianego wychowania religijnego stoi przekonanie, że religia to oparty na wierze związek człowieka z Bogiem, mający na celu odpowiedź na wezwanie Boga i udział w Bożym życiu. Stąd chrześcijańskie wychowanie religijne to nie tylko teoretyczne przekazywanie wiedzy o istnieniu Boga i rzeczywistości pozaziemskiej, ale całkowite zaangażowanie człowieka obejmujące jego przekonania, dążenia i postawy życiowe. Przeżywana przez człowieka więź z Bogiem zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym, chociaż koncentruje się na intymnej sferze wewnętrznej, to jednak nie tylko do niej się sprowadza. Religia chrześcijańska ma też swój wewnętrzny wyraz i kształt. Inspiruje przez swoją zewnętrzność do twórczych działań osobowych i społecznych, do doskonalenia się, co znajduje swój wyraz w przemianie życia i współuczestniczeniu w kreatywnej i zbawczej działalności Boga. W tym znaczeniu religia jest wartością niezbywalną

w życiu człowieka i społeczności ludzkiej³⁰. Nadając ludzkiemu życiu najgłębszy sens, ma charakter więzi osobowej, a człowiek religijny to ten, „który przez wiarę nawiązał kontakt z Bogiem, uznając Go za istotę osobową [...] najdoskonalszą, wieczną, inną od wszystkiego, co istnieje i zarazem wyższą nad wszystko”³¹. Nie dziwi więc, że w nauczaniu Kościoła zwraca się szczególną uwagę na konieczność podmiotowego traktowania wychowanka, co prowadzi do określenia wychowania, w tym także wychowania opartego na postulowanych przez św. Jana Bosko: religii, rozumie i miłości, jako wprowadzenia do samowychowania. Do takiego rozumienia wychowania nawiązuje Jan Paweł II, gdy stwierdza, że w wychowaniu chodzi o to, „aby człowiek stawał się coraz bardziej człowiekiem – o to, aby bardziej «był», a nie więcej «miał» – aby więc poprzez wszystko co «ma» i «posiada», umiał bardziej i pełniej być człowiekiem – to znaczy, aby również umiał bardziej «być» nie tylko z drugimi, ale także «dla drugich»”³².

Wobec powyższych analiz i przywołań trudno nie zgodzić się z autorem cytowanego artykułu *Wychowanie religijne czy wychowanie chrześcijańskie* R. Chałupniakiem, że chrześcijańskie wychowanie religijne, będąc integralną częścią złożonego procesu wychowania (przekazu wartości kolejnym pokoleniom), ma prawo obecności w życiu publicznym. Wymaga jednak rzetelnego namysłu i odpowiedzi na szereg pytań z nim związanych. Przed osobami odpowiedzialnymi za jego kształt zarówno w Polsce, jak i na świecie, wychowanie religijne, w szczególności zaś chrześcijańskie wychowanie religijne stawia ważne zadania. Wśród nich priorytetowym jest realne określenie programów edukacyjnych, by nie były one jedynie idealistyczną podstawą i nie rozmięły się z mentalnością współczesnych ludzi. Równie istotne jest wspomaganie różnych środowisk religijnego wychowania, nie wyłączając radia, telewizji, prasy i Internetu, jak również poszukiwanie nowych dróg dotarcia do współczesnego człowieka na każdym etapie jego rozwoju. Niezbędna jest też troska o dopracowanie treściowe i metodyczne poszczególnych form chrześcijańskiego wychowania religijnego³³, pamię-

³⁰ M. R u s e c k i, *Istota i geneza religii*, Warszawa: Wydawnictwo Verbinum 1989.

³¹ M. R u s e c k i, *Religijność*, w: *Bóg człowiek i świat. Ilustrowana encyklopedia dla młodzieży*, red. T. Loska, A. Zuberbier, Katowice: Księgarnia św. Jacka 1991, s. 239.

³² *Wychowanie jest pierwszym i zasadniczym zadaniem kultury. Przemówienie w siedzibie Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO)*, Paryż, 2 czerwca 1980, nr 11, w: *Wychowanie w nauczaniu Jana Pawła II*.

³³ C h a ł u p n i a k, *Wychowanie religijne czy wychowanie chrześcijańskie*, s. 239-240.

tając, że wychowanie to, jak każdy rodzaj sztuki, nie toleruje recepty, formuły czy kliszy. Wymaga od wychowawcy bezwarunkowej miłości, oryginalności, indywidualności i wewnętrznego przekonania, a także szacunku dla oryginalności i indywidualności osoby wychowywanej.

BIBLIOGRAFIA

- A d a m s k i F., Socjologia religii, Kraków: Wydawnictwo WAM 1983.
- B a g r o w i c z J., Edukacja religijna współczesnej młodzieży. Źródła i cele, Toruń: Wydawnictwo UMK 2000.
- B a g r o w i c z J., Pedagogika religii (religijna), w: Wokół katechezy posoborowej, red. R. Chałupniak, J. Kochel, J. Kostorz, W. Spyra, Opole: 2004, s. 316-322.
- B u b e r M., Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych, Warszawa: Wydawnictwo PAX 1992.
- C h a ł u p n i a k R., Wychowanie religijne czy wychowanie chrześcijańskie, w: Wychowanie religijne u progu trzeciego tysiąclecia chrześcijaństwa, red. R. Chałupniak, J. Kostorz, Opole 2001, s. 227-240.
- C h a ł u p n i a k R., K o t o w s k i J., Współczesne słowniki wychowania religijnego, w: http://www.katecheta.pl/20002/07/R_01.htm.
- D z i e k o ņ s k i S., Wychowanie w nauczaniu Kościoła. Od XIX w. do Soboru Watykańskiego II, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2000, s. 16-17.
- D z i e k o ņ s k i S., Korelacja wychowania w rodzinie, parafii, szkole – potrzeba i możliwości, w: Rodzina – szkoła – Kościół. Korelacja i dialog, red. P. Tomasiak, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 2003, s. 27-46.
- D z i e k o ņ s k i S., Wychowanie religijne, w: Wokół katechezy posoborowej, red. R. Chałupniak, J. Kochel, J. Kostorz, W. Spyra, Opole: 2004, s. 438-441.
- Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim „Gravissimum educationis”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje, Poznań: Wydawnictwo Pallottinum 1968, s. 313-324.
- G i u s s a n i L., Alla ricerca del volto umano. Contributo ad una antropologia, Milano: Jaca Book 1984.
- G i u s s a n i L., Zmysł religijny, przekł. K. Borowczyk, Poznań: Wydawnictwo Pallottinum 2000.
- G u a r d i n i R., Bóg daleki Bóg bliski, Poznań: Wydawnictwo „W drodze” 1991.
- G u a r d i n i R., O istocie chrześcijaństwa, Kraków: Wydawnictwo „Znak” 2000.
- H a n s e m a n G., Wychowanie religijne, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1988.

- J a n P a w e ł II, Wychowanie jest pierwszym i zasadniczym zadaniem kultury. Przemówienie w siedzibie Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO), Paryż, 2 czerwca 1980, w: Wychowanie w nauczaniu Jana Pawła II (1978-1999), (seria: Edukacja w nauczaniu Kościoła, t. III), Warszawa: Wyższa Szkoła Zarządzania i Przedsiębiorczości im. Bogdana Jańskiego 2000.
- J a r o s z M., Interpersonalne uwarunkowania religijności, Lublin: TN KUL 2003.
- J e l o n e k T., Człowiek – istota religijna: materiały do wykładu Katechizmu Kościoła Katolickiego, Kraków 1996.
- Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje, Poznań: Wydawnictwo Pallottinum 1968, s. 105-170.
- K u n o w s k i S., Pedagogika życia wewnętrznego. Wykłady na Prymasowskim Studium Życia Wewnętrznego w r. ak. 1966/67, Warszawa 1966.
- K u n o w s k i S., Wstęp do pedagogiki katolickiej, Lublin 1961 (tekst niepublikowany).
- K u n o w s k i S., Wychowanie moralne jako istotny element wychowania chrześcijańskiego, w: Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej, red. F. Adamski, Kraków: Wydawnictwo WAM 1982, s. 86-99.
- M a r e k Z., Wychowywać do wiary. Zagadnienie wychowania religijnego dziecka w wieku przedszkolnym, Kraków: Wydawnictwo WAM 1996.
- M a r i a ń s k i J., Religia i Kościół w społeczeństwie pluralistycznym. Polska w latach dziewięćdziesiątych, Lublin: RW KUL 1993.
- M a t u l k a Z., Samowychowanie chrześcijańskie, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 1995.
- M e s s o r i V., Pytania o chrześcijaństwo. „Czy Ty jesteś Mesjaszem, który ma przyjść?”, tłum. M. Stebart, Kraków: Wydawnictwo M 1997.
- M e s s o r i V., Wyzwania wiary. Teraźniejszość z perspektywy chrześcijańskiej, t. I i II, Kraków: Wydawnictwo M 1998.
- M i c h a ł s k i J., Wychowanie religijne „wychodzące od człowieka i zorientowane na człowieka”, „Paedagogia Christiana” 2002, nr 1(8), s. 33-48.
- M i l e r s k i B., Nurty w ewangelickiej pedagogice religii XX wieku, „Paedagogia Christiana” 2001, nr 2(8), s. 63-70.
- N o w a k M., Podstawy pedagogiki chrześcijańskiej. Materiały pomocnicze do wykładów, Lublin 1995.
- N o w a k M., Wychowanie religijne w pedagogice katolickiej XX wieku, „Paedagogia Christiana” 2001, nr 1(5), s. 43-69.
- N o w a k M., Treści religijne w teorii pedagogicznej, w: Wychowanie człowieka otwartego. Rola „Zmysłu religijnego” Luigi Giussaniego w kształtowaniu osoby, red. A. Rynio, Kielce: Wydawnictwo Jedność 2001.
- O k o ń W., Słownik pedagogiczny, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1992.
- O l b r y c h t K., Religia a wspieranie rozwoju człowieka, w: Religia a sens bycia człowiekiem, red. Z. Zdybicka, Lublin: RW KUL 1994.
- P i w o w a r s k i W., Społeczno-kulturowe uwarunkowania religii i religijności, Lublin: RW KUL 1979.

- P i w o w a r s k i W., Socjologia religii, Lublin: RW KUL 1996.
- P r z e c ł a w s k i K., Wychowanie (z punktu widzenia religii), w: Encyklopedia pedagogiczna, red. W. Pomykało, wyd. I, Warszawa: Wydawnictwo Fundacja Innowacja 1997, s. 913-917.
- R a t z i n g e r J., M e s s o r i V., Raport o stanie wiary. Z ks. Kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Vittorio Messori, (przekł. filologiczny Z. Oryszyn, weryfikacja i uzup. przekładu J. Chrapek, oprac. językowe i red. J. Klecel), Kraków-Warszawa: Wydawnictwo Michalineum 1986.
- R u s e c k i M., Istota i geneza religii: Warszawa: Wydawnictwo Verbinum 1989.
- R u s e c k i M., Religijność, w: Bóg człowiek i świat. Ilustrowana encyklopedia dla młodzieży, red. T. Loska, A. Zuberbier, Katowice: Księgarnia św. Jacka 1991.
- R y n i o A., Atrakcyjność wychowania chrześcijańskiego, w: Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością, red. A. Rynio, Lublin: Wydawnictwo KUL 2007, s. 672-689.
- R y n i o A., Słowo w procesie wychowania, w: Media w wychowaniu chrześcijańskim, red. D. Bis, A. Rynio, Lublin: Wydawnictwo KUL 2010, s. 261-276.
- R y n i o A., Integralne wychowanie w myśli Jana Pawła II, Lublin: Wydawnictwo KUL 2004.
- R y n i o A., Pedagogika katolicka. Zagadnienia wybrane, Stalowa Wola: Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej 1999.
- R y n i o A., Wychowanie religijne, w: Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, red. T. Pilch, t. VII, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak” 2008, s. 449-457.
- R y n i o A., Wychowanie religijne w ujęciu Księdza Profesora Józefa Wilka, w: Wybrane zagadnienia teorii i praktyki pedagogiki rodziny. Pamięci Księdza Profesora Józefa Wilka (1937-2003), red. B. Kiereś, M. Nowak, D. Opozda, Lublin: Wydawnictwo KUL 2006, s. 97-105.
- R y n i o A., Wychowanie religijne dziecka w rodzinie, w: Leksykon pedagogiki rodziny, red. J. Kułaczkowski, Warszawa: Wydawnictwo i Drukarnia Diecezji Rzeszowskiej 2011, s. 213-231.
- S t a c h e l G., Pedagogia della Religione (Religionspädagogik), w: Dizionario di catechetica, red. J. Gevaert, Torino: Editrice Elle Di Ci 1987, s. 491-493.
- T e r e n t i Z., Educatione religiosa, w: Dizionario di scienze dell'educazione, red. J.M. Parello, G. Malizia, C. Nanni, Torino: LAS 1997, s. 360-362.
- W a g a L., Rola doświadczenia w wychowaniu religijnym według Luigiego Giussaniego, Lublin 2005 (praca magisterska, Archiwum KUL).
- W a l e s a Cz., Rozwój religijności człowieka, t. I: Dziecko, Lublin: Wydawnictwo KUL 2005.
- W ę c ł a w s k i T., Wielkie kryzysy tradycji chrześcijańskiej, Poznań: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM 1999.
- W i l k J., Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane, Lublin: 2002, s. 129-140.
- W i l k J., Znaczenie pierwszych doświadczeń dla religijnego wychowania małego dziecka, Lublin: RW KUL 1998.
- W i l k J., Rodzina jako podstawowe środowisko wychowawcze w świetle doktryny Kościoła Katolickiego, w: Pedagogika katolicka. Zagadnienia wybrane, red.

- A. Rynio, Stalowa Wola: Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej 1999, s. 283-298.
- W o l i c k i M., Wychowanie religijne i moralne dziecka w rodzinie, Przemyśl 1989.
- W o r o n i e c k i J., Katolicka etyka wychowawcza: etyka ogólna, Lublin: RW KUL 1986.
- W ó j c i k E., Wychowanie religijne małych dzieci, „List Rodzinny” [Łódź] 1997, nr 1.

SPECIFICITY OF RELIGIOUS RAISING IN A FAMILY

S u m m a r y

The author of publication relates to a rich literature on the subject and presents the substantive worth of upbringing in Christian family. She presents in a complex way the elements which constitute religious life, showing its nature, origin, course and meaning. The author draws reader's attention to the clearness of religious behavior and the educational value of religion and upbringing in Christianity. Individual and social dimension of such and education and the changes which follow are also mentioned in the article. The author, treating the religious upbringing as a process leading to subjective faith in God, discusses at the same time practical clues for both the educators and the educated ones.

Słowa kluczowe: wychowanie religijne, jego natura, geneza, przebieg i znaczenie, indywidualny i społeczny wymiar chrześcijańskiego wychowania religijnego, edukacyjna wartość religii i wychowania chrześcijańskiego, rodzina w procesie wychowania religijnego.

Key words: religious upbringing, its nature, origin, course and meaning, individual and social dimension of Christian upbringing, educational value of religion and raising children in Christian faith, family in the process of religious upbringing.